

Julia Karapuda
ORCID: 0000-0002-1701-3014
Uniwersytet Szczeciński

Znaczenie nauczycielskich słów w rozwijaniu poczucia własnej wartości uczniów. Oceny opisowe zachowania uczniów w edukacji wczesnoszkolnej

The Importance of Teachers' Words in Developing
Pupils' Self-esteem: Descriptive Assessments of
Pupils' Behavior in Early Childhood Education

ABSTRACT

Words are a key tool in a teacher's work, particularly in the descriptive assessment of behavior, which is included in pupils' school reports. They are also essential in supporting the development of children's self-esteem. The aim of the article is to present the results of a qualitative study on teachers' practices for boosting pupils' self-esteem when formulating descriptive assessments of behavior on school certificates, with particular attention to practices that may hinder the development of children's self-esteem. The study was carried out using the document analysis method. The author analyzed 300 school certificate sheets from the first stage of education in the 2022/2023 school year, focusing on the descriptive behavioral assessments contained therein. This article not only discusses the research findings but

KEYWORDS

descriptive assessment,
behavioral assessment,
teacher, pupil, self-
esteem

SŁOWA KLUCZOWE

ocenianie opisowe,
ocenianie zachowania,
nauczyciel, uczniów,
poczucie własnej
wartości

SPI Vol. 27, 2024/4
e-ISSN 2450-5366

DOI: 10.12775/SPI.2024.4.006
Nadesłano: 29.04.2024
Zaakceptowano: 10.10.2024

also offers conclusions drawn from the analysis and provides recommendations that may inspire reflection for both teachers and researchers interested in assessing pupils' behavior.

ABSTRAKT

Słowa są szczególnym narzędziem w pracy nauczyciela, a ocena opisowa zachowania, która jest zamieszczana na świadectwie szkolnym ucznia, to ważny element oddziaływań wspierających rozwój poczucia własnej wartości dzieci. Celem artykułu jest zaprezentowanie wyników badania jakościowego dotyczącego nauczycielskich praktyk zmierzających do rozwijania poczucia własnej wartości u uczniów, stosowanych przy formułowaniu ocen opisowych zachowania na świadectwach szkolnych ze szczególnym zwróceniem uwagi na te, które mogą utrudniać rozwijanie poczucia własnej wartości u dzieci. Badanie przeprowadzono metodą analizy dokumentów. Autorka poddała analizie 300 arkuszy świadectw szkolnych uczniów pierwszego etapu edukacyjnego z roku szkolnego 2022/2023 w zakresie zawartych w nich opisowych ocen zachowania. W niniejszym artykule zostały omówione nie tylko wyniki przeprowadzonych badań, ale również przedstawiono wnioski wynikające z analizy materiału badawczego oraz rekomendacje, które mogą stanowić inspirację do refleksji zarówno dla nauczycieli, jak i dla badaczy interesujących się ocenianiem zachowania uczniów.

Wprowadzenie

Przyjmuje się, że aby mówić i pisać w języku polskim, należy pamiętać kilkadziesiąt tysięcy wyrazów oraz znać i umieć stosować zasady ich używania, o czym mogą zaświadczyć istniejące dzieła naukowe i literatura. Jednak język umożliwia wyrażanie nie tylko myśli, ale również uczuć i emocji, na przykład: radości i smutku, dumy i wstydu, zniechęcenia, ambicji lub bezpieczeństwa, gniewu, litości, strachu, miłości, nienawiści. Zatem słów używamy zarówno ze względów estetycznych – ponieważ pięknie lub uczenie brzmią – jak i dla skutecznego komunikowania, czyli właściwego stosowania odpowiednich wyrazów (Pisarek 2004). Słowo jest szczególnym narzędziem nie tylko w codziennej pracy nauczyciela, ale także jest niezwykle istotne przy końcowym, rocznym ocenianiu zachowania uczniów i formułowaniu opisów ocen, które są zamieszczane na świadectwach szkolnych. Na znaczenie procesu oceniania zwraca uwagę

Jarosław Kordziński, twierdząc, że jest on: 1) integralnym elementem procesu nauczania i uczenia się, 2) instrumentem przekazywania informacji o efektach aktywności zarówno uczniów, jak i nauczycieli, 3) istotną częścią procesu przypisywania odpowiednich wartości osobom, ich osiągnięciom lub zachowaniom na podstawie przyjętych kryteriów, 4) procesem podejmowania decyzji, opartych na określonych kryteriach, porównaniach względem przyjętego modelu odniesienia, 5) procesem poznawczym, którego skutkiem może być wartościowanie osób (Kordziński 2016). Z tego też powodu ocenianie i dobór właściwych słów, za pomocą których zostaje ono realizowane, jest tak trudne dla obu stron: nauczyciela i ucznia.

W literaturze przedmiotu ocenianie opisowe uważa się za jedną z form oceny szkolnych dokonań uczniów, która może być przygotowana przez nauczyciela w postaci rozbudowanej informacji pisemnej lub ustnej, zawierającej komentarz o procesie uczenia się i efektach edukacyjnych (Żytko 2003). Jadwiga Hanisz i Elżbieta Grzegorzewska definiują ocenę opisową jako „ustne lub pisemne poinformowanie o postępach ucznia; o tym, jak wykonał zadania, przy czym najpierw podkreślamy w niej to, co uczeń wykonał dobrze, a później wskazujemy niedociągnięcia i sposób ich poprawy” (Hanis, Grzegorzewska 2005: 12).

Aktualne przepisy prawa oświatowego dotyczące oceniania uczniów w edukacji wczesnoszkolnej znajdują się w Obwieszczeniu Marszałka Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 14 września 2022 r. w sprawie ogłoszenia jednolitego tekstu ustawy o systemie oświaty (Dz.U. 2022, poz. 2230) oraz Rozporządzeniu Ministra Edukacji Narodowej z dnia 22 lutego 2019 r. w sprawie oceniania, klasyfikowania i promowania uczniów i słuchaczy w szkołach publicznych (Dz.U. 2019, poz. 373). Zgodnie z przywołanym dokumentem, w klasach I–III szkoły podstawowej śródroczne i roczne oceny klasyfikacyjne z zajęć edukacyjnych oraz śródroczna i roczna ocena klasyfikacyjna zachowania są ocenami opisowymi. Natomiast ocenianie zachowania ucznia „polega na rozpoznawaniu przez wychowawcę oddziału, nauczycieli oraz uczniów danego oddziału stopnia respektowania przez ucznia zasad współżycia społecznego i norm etycznych oraz obowiązków określonych w statucie szkoły” (Obwieszczenie 2022: 33). W Rozporządzeniu Ministra Edukacji Narodowej określono obszary, które nauczyciele powinni brać pod uwagę, wystawiając oceny zachowania.

Są to: „1) wywiązywanie się z obowiązków ucznia, 2) postępowanie zgodne z dobrem społeczności szkolnej, 3) dbałość o honor i tradycje szkoły, 4) dbałość o piękno mowy ojczystej, 5) dbałość o bezpieczeństwo i zdrowie własne oraz innych osób, 6) godne, kulturalne zachowanie się w szkole i poza nią, 7) okazywanie szacunku innym osobom” (Rozporządzenie... 2019: 3).

Pomimo że ocenianie zachowania uczniów jest nierozzerwalnie związane z zewnętrznymi regulacjami systemowymi, warto także uwzględnić zalecenia doradców metodycznych i pedagogów w tym zakresie. Na przykład według Anny Brzezińskiej i Elżbiety Misiorny, Krystyny Rau i Ireny Chodoń czy Jolanty Kamińskiej nauczyciele sporządzający ocenę opisową zachowania zamieszczaną na świadectwie szkolnym powinni przygotować ją w formie indywidualnych opisów zachowania sformułowanych osobno dla każdego ucznia w klasie, biorąc przy tym pod uwagę postępy ucznia w rozwoju emocjonalno-społecznym i szczególne osiągnięcia dziecka (Brzezińska, Misiorna 1998; Rau, Chodoń 1999; Kamińska 2000). Nauczyciele potrzebują więc w ciągu roku szkolnego zgromadzić jak najwięcej informacji o uczniu, prowadząc obserwację, karty szkolnych osiągnięć ucznia (Brzezińska, Misiorna 1998) lub zakładając uczniowskie portfolio, aby przygotowana przez nich ocena była rzetelna (Gołębiak 2004). W ocenianiu opisowym semestralna i roczna ocena opisowa są różne, ponieważ ocena za pierwszy semestr zawiera zalecenia dla ucznia do dalszej pracy. Nauczyciele, formułując zalecenia w semestralnej ocenie opisowej, mają za zadanie uwzględnić możliwości ucznia. W ocenie na koniec roku szkolnego zaleceń już nie ma. Tu nauczyciele powinni zauważyć, czy lub w jakim stopniu uczeń zastosował się do zaleceń sformułowanych po pierwszym semestrze (Rau, Chodoń 1999).

Celem umieszczenia oceny opisowej zachowania ucznia na świadectwie szkolnym jest dostarczenie informacji przede wszystkim uczniowi i rodzicom, ale także nauczycielowi. Nauczyciel potrzebuje wiedzy, na jakim poziomie rozwoju znajduje się uczeń po zakończeniu danego roku szkolnego oraz o tym, czy stosowany przez nauczyciela system pracy z uczniem jest efektywny i powinien być kontynuowany. Rodzice otrzymujący ocenę opisową zachowania swojego dziecka zyskują rzetelną, szczegółową informację, na podstawie której będą mogli w porę podejmować właściwe działania na rzecz jego dalszego,

prawidłowego rozwoju. Natomiast uczeń w swojej ocenie opisowej, którą otrzymuje na koniec roku szkolnego, powinien odnaleźć takie informacje, które będą go wspierały i umacniały jego wiarę we własne możliwości (Hanisz, Grzegorzewska 2005). Ponieważ „każde dziecko realizuje w szkole swoją indywidualną drogę rozwoju, kształcenie zintegrowane ułatwia dostosowanie działań pedagogicznych do potrzeb rozwojowych poszczególnych uczniów” (Żytko 2002: 30).

Pamiętając, że młodszy wiek szkolny to okres, który jest niezwykle istotny z powodu znacznego rozwoju świadomości samego siebie, tworzenia pozytywnego obrazu własnej osoby i jednocześnie rodzającego się poczucia własnej wartości, warto zwrócić szczególną uwagę na rolę

[...] nauczyciela, który ma bardzo duży wpływ na odnoszone przez dziecko sukcesy (nie tylko dydaktyczne, lecz także interpersonalne) oraz doznawane przez nie niepowodzenia. [...] Zadaniem nauczyciela edukacji wczesnoszkolnej jest więc wspieranie i motywowanie każdego dziecka do budowania pozytywnego obrazu własnej osoby, a także prawidłowa kontrola poziomu jego samooceny, tak aby w porę dostrzec potencjalne problemy i podjąć odpowiednie kroki, które wzmocnią u dziecka poczucie własnej wartości (Lewandowska-Kidoń, Wosik-Kawała 2009: 9–10).

Dla uczniów w młodszym wieku szkolnym znaczącą rolę odgrywa nauczyciel oraz grupa rówieśnicza, a także osiągnięte przez uczniów wyniki szkolne. Wyniki te są oceniane zarówno przez nauczyciela, jak i samych uczniów, a także rodziców czy rówieśników. Zdaniem Józefa Koźmieleckiego to właśnie wszystkie te oceny są podstawą do formułowania sądów o własnej osobie (Koźmielecki 1981: 12–13). Nauczyciele rozwijając poczucie własnej wartości u uczniów stoją przed niezwykle ważnym zadaniem wynikającym nie tylko z zaleceń, które można odnaleźć w literaturze pedagogicznej czy psychologicznej, ale także z wytycznych, które zostały zapisane w podstawie programowej. W myśl tych zapisów, nauczyciele „organizując zajęcia, planują proces wychowania, w którym realizowane zadania pomagają uczniom: 1) poznać wartości i adekwatne do nich zachowania; 2) osiągnąć sukces budujący poczucie własnej wartości uczniów oraz rozwijający motywację i zamiłowanie do dalszej nauki” (Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 14 lutego 2017 r.: 54).

Metodologia

Przedmiotem rozpoznania badawczego autorka artykułu uczyniła nauczycielskie praktyki¹ rozwijania poczucia własnej wartości² u uczniów stosowane przy formułowaniu ocen opisowych zachowania na świadectwach szkolnych. Badanie miało dać odpowiedź na pytanie: Jakie są nauczycielskie praktyki zmierzające do rozwijania poczucia własnej wartości u uczniów stosowane przy formułowaniu ocen opisowych zachowania na świadectwach szkolnych?

Badanie zostało zrealizowane w strategii jakościowej. Autorka przyjęła paradygmat interpretatywny. Jako metodę badawczą zastosowano analizę dokumentów. Analizie poddano świadectwa szkolne uczniów pierwszego etapu edukacyjnego w zakresie zawartych w nich opisowych ocen zachowania. Łącznie przeanalizowano 300 arkuszy świadectw szkolnych (świadectwa uczniów klas pierwszych, drugich i trzecich), przygotowanych przez 12 nauczycielek. Dobór świadectw miał charakter celowy. Istotnym założeniem było przyjęcie do analizy świadectw z roku szkolnego 2022/2023 uczniów uczęszczających do szkoły podstawowej mieszczącej się w centrum dużego miasta liczącego blisko 400 tysięcy mieszkańców.

W trakcie prowadzenia badania zostały przeanalizowane arkusze świadectw szkolnych zredagowane wyłącznie przez kobiety, gdyż w wytypowanej placówce w edukacji wczesnoszkolnej nie nauczał wówczas żaden mężczyzna. Nauczycielki różniły się wiekiem, stażem pracy oraz stopniem awansu zawodowego. Nieujawnianie tych danych jest świadomym zabiegiem, ponieważ w przeprowadzonych badaniach autorka niniejszego artykułu była zainteresowana przede wszystkim zgromadzeniem informacji o spektrum nauczycielskich praktyk zmierzających do rozwoju poczucia własnej wartości dzieci,

1 Przez pojęcie „nauczycielskie praktyki” autorka artykułu rozumie: „zamierzone, celowe, powtarzalne działania podejmowane przez nauczycieli w codziennej pracy, będące realizacją własnych doświadczeń oraz wiedzy osobistej nauczyciela” (Karapuda 2023: 10).

2 Poczucie własnej wartości (*self-esteem*) jest przez autorkę rozumiane za Andrew M. Colmanem jako „postawa wobec siebie lub własna opinia na swój temat czy też ocena samego siebie, która może być pozytywna (korzystna lub wysoka), neutralna lub negatywna (niekorzystna, niska)” (Colman 2009: 526).

stosowanych przy formułowaniu na świadectwach szkolnych ocen opisowych zachowania uczniów.

Jakościową analizę treści dokumentów autorka przeprowadziła podejmując następujące działania: wybór materiału badawczego, wielokrotna lektura tekstów, które zostały zakwalifikowane do próby, tworzenie klucza kategoryzacyjnego i wybranie najbardziej charakterystycznych oraz znaczących cytatów z całego materiału badawczego, które odpowiadają poszczególnym kategoriom z klucza. Dokonując wyboru cytatów, autorka przyjęła za istotne nie poszczególne słowa, a ogólny sens zapisów. Natomiast tworzenie klucza kategoryzacyjnego przebiegało zgodnie z podejściem indukcyjnym, według którego „nowe kategorie są dodawane do klucza w miarę postępu prac empirycznych oraz rozwoju wiedzy badacza na temat analizowanej problematyki (choć dalej w bezpośrednim związku z badanymi tekstami)” (Szczepaniak 2012: 99). Podejście to pozostaje w zgodzie z założeniem prezentowanym przez Anssię Peräkylä, który zwraca uwagę, że badacze jakościowi, „czytając kilkakrotnie materiał empiryczny, próbują znaleźć kluczowe tematy i tym samym naszkicować obraz założeń i znaczeń składających się na kulturowy świat, którego częścią są analizowane teksty” (Peräkylä 2009: 326).

Decydując o wyborze materiału badawczego autorka postanowiła, że analizie zostanie poddana treść tylko tych zapisów umieszczonych na świadectwach szkolnych dotyczących rocznej oceny zachowania, które zostały sformułowane przez nauczycielki w sposób indywidualny dla każdego ucznia w klasie. Pominięte i niepoddane analizie zostały świadectwa z opisami oceny zachowania, które były niemal identycznie zredagowane dla wielu uczniów w danej klasie. Grupę świadectw, które były kopiami tego samego bądź bardzo podobnego opisu oceny zachowania dla wielu uczniów w jednej klasie, stanowiło 98 arkuszy. Do grupy świadectw napisanych w sposób indywidualny zostały zaklasyfikowane 202 dokumenty. Poniżej zostały zaprezentowane przykładowe fragmenty opisów pochodzące ze świadectw, które zawierały sformułowania niemal identycznych ocen zachowania, a także fragmenty opisów oceny zachowania zredagowane w sposób indywidualny dla każdego ucznia w klasie.

Przykładowe fragmenty tego samego bądź bardzo podobnego opisu oceny zachowania zamieszczone na świadectwach dla wielu uczniów w jednej klasie:

Uczennica jest miła i kulturalna. Łatwo nawiązuje kontakty z nauczycielami i rówieśnikami. Stara się być koleżeńska i uczynna. Stosuje zwroty grzecznościowe. Umie kulturalnie prowadzić rozmowę. Samodzielnie, w dobrym tempie pracuje w czasie zajęć.

Uczeń jest miły i kulturalny. Łatwo nawiązuje kontakty z nauczycielami i rówieśnikami. Stara się być koleżeński i uczynny. Stosuje zwroty grzecznościowe. Umie kulturalnie prowadzić rozmowę. Samodzielnie, w dobrym tempie pracuje w czasie zajęć.

Poniżej podaję przykłady fragmentów pochodzących ze świadectw, które zawierają oceny zachowania przygotowane w sposób indywidualny dla każdego ucznia w klasie:

Zofia³ to uczennica pogodna, koleżeńska, życzliwa i uprzejma. Umie dokonać samooceny swego postępowania oraz sprawiedliwie oceniać innych. Każde powierzone zadanie wykonuje chętnie, dokładnie. Czasami reaguje emocjonalnie, nieadekwatnie do sytuacji. [...] Ma miły i serdeczny stosunek do nauczycieli, personelu szkoły, koleżanek i kolegów. Właściwie zachowuje się w miejscach publicznych.

Julian to uczeń miły i pogodny. Do szkoły przychodzi zawsze przygotowany. Obowiązki i zadania szkolne podejmuje chętnie. Jest uczniem samodzielnym, pracującym w dobrym tempie. Aktywnie uczestniczy w zajęciach. [...] Czasami zdarzają mu się rozmowy z kolegą w trakcie trwania lekcji, ale po zwróceniu uwagi przez nauczyciela reaguje od razu. [...] Reprezentował klasę w konkursach szkolnych i międzyszkolnych.

Wybrany materiał empiryczny – niezależnie czy zapisy pochodzą ze świadectw uczniów klasy pierwszej, drugiej czy trzeciej – został przeanalizowany łącznie jako zawierający niepodzielne dane stanowiące przedmiot interpretacji.

Klucz kategoryzacyjny w niniejszym badaniu przybrał następującą formę:

1. Komunikaty wspierające i niewspierające uczniów zamieszczane w pierwszym zdaniu opisu ocen zachowania.
 - 1.1. Formułowanie opisu rozpoczynającego się od imienia uczennicy/ucznia.
 - 1.1.1. Formułowanie opisu rozpoczynającego się od imienia uczennicy/ucznia – komunikat wspierający.

3 W całym artykule imiona wszystkich uczniów zostały zmienione, aby zagwarantować dzieciom anonimowość.

- 1.1.2. Formułowanie opisu rozpoczynającego się od imienia uczennicy/ucznia – komunikat niewspierający.
- 1.2. Formułowanie opisu rozpoczynającego się tylko określeniem uczennica/uczeń.
 - 1.2.1. Formułowanie opisu rozpoczynającego się tylko określeniem uczennica/uczeń – komunikat wspierający.
 - 1.2.2. Formułowanie opisu rozpoczynającego się tylko określeniem uczennica/uczeń – komunikat niewspierający.
2. Komunikaty wspierające uczniów zamieszczane w opisach ocen zachowania.
 - 2.1. Podkreślanie osobistych sukcesów, dokonań, osiągnięć uczennicy/ucznia.
 - 2.2. Zauważanie/docenianie uczniowskich postępów w zachowaniu.
3. Komunikaty niewspierające uczniów zamieszczane w opisach ocen zachowania.
 - 3.1. Wymaganie od uczniów zdyscyplinowania.
 - 3.2. Komunikaty mogące zaburzać budowanie uczniowskiego poczucia własnej wartości.

Wyniki badań empirycznych

Uporządkowanie i analiza materiału empirycznego umożliwiły autorce wyodrębienie nauczycielskich praktyk stosowanych przy formułowaniu na świadectwach szkolnych ocen opisowych zachowania w kontekście rozwijania poczucia własnej wartości u uczniów. Uzyskane wyniki badań zostały przedstawione w trzech tabelach, które odpowiadają kategoriom klucza. W tabelach poszczególne kategorie klucza wzbogacono o najbardziej charakterystyczne i znaczące cytaty w celu zapewnienia czytelnikowi wglądu do materiału empirycznego.

Tabela 1. Komunikaty wspierające i niewspierające uczniów zamieszczane w pierwszym zdaniu opisu ocen zachowania

Formułowanie opisu rozpoczynającego się od imienia uczennicy/ucznia	Formułowanie opisu rozpoczynającego się od imienia uczennicy/ucznia (komunikat wspierający)	<i>Aleksandra to uczennica bardzo dobrze wywiązująca się z powierzonych zadań.</i>
		<i>Kacper bardzo dobrze wywiązuje się z obowiązków wynikających z roli ucznia.</i>
		<i>Magdalena to uczennica pogodna, koleżeńska, życzliwa i uprzejma.</i>
		<i>Jagoda wzorowo zachowuje się podczas zajęć.</i>
		<i>Rafał to uczeń miły, koleżeński, życzliwy i lubiany przez zespół klasowy.</i>
	Formułowanie opisu rozpoczynającego się od imienia uczennicy/ucznia (komunikat niewspierający)	<i>Stanisław przeważnie prawidłowo zachowuje się w czasie wycieczek i wyjść poza teren szkoły.</i> <i>Aleksander zna, ale nie zawsze respektuje normy i zasady zachowania obowiązujące w szkole, jak i poza nią.</i>
Formułowanie opisu rozpoczynającego się tylko określeniem uczennica/uczeń	Formułowanie opisu rozpoczynającego się tylko określeniem uczennica/uczeń (komunikat wspierający)	<i>Uczeń ma pozytywny obraz samego siebie.</i>
		<i>Uczennica to miła i bardzo wrażliwa dziewczynka.</i>
		<i>Uczennica ambitna, obowiązkowa i systematyczna.</i>
	Formułowanie opisu rozpoczynającego się tylko określeniem uczennica/uczeń (komunikat niewspierający)	<i>Uczennica nie zawsze wierzy we własne siły.</i>
		<i>Uczeń jest wrażliwy, ale niepowodzenia go nie zniechęcają.</i>
		<i>Uczeń czasami nie panuje nad emocjami i stwarza sytuację trudną.</i>
		<i>Uczeń pracuje niesystematycznie.</i>

Źródło: opracowanie własne.

Dokonując analizy materiału badawczego, zaobserwowane zostały dwa typy nauczycielskich praktyk w zakresie sformułowań używanych w pierwszym zdaniu opisu ocen zachowania. Pierwszy to nauczycielska praktyka rozpoczynania opisu od imienia danej uczennicy czy ucznia, co jest wyrazem podmiotowego traktowania dzieci (*Aleksandra to uczennica bardzo dobrze wywiązująca się z powierzonych zadań. Kacper bardzo dobrze wywiązuje się z obowiązków wynikających z roli ucznia*). Drugi typ praktyki to rozpoczynanie opisu

w sposób formalny przy użyciu określenia uczennica/uczeń (*Uczeń ma pozytywny obraz samego siebie. Uczennica to miła i bardzo wrażliwa dziewczynka*). W obu typach praktyk można zauważyć przykłady komunikatów wspierających poczucie własnej wartości, jak i tych które poczucia tego nie wspierają. Przykładami komunikatów wspierających w pierwszym zdaniu zamieszczonym na świadectwie szkolnym są zapisy: *Jagoda wzorowo zachowuje się podczas zajęć czy Magdalena to uczennica pogodna, koleżeńska, życzliwa i uprzejma. Uczennica ambitna, obowiązkowa i systematyczna*. Uczniowskie świadectwo powinno rozpoczynać się zdaniem, które zawiera komunikat wspierający, ponieważ nauczyciele, którzy potrafią okazać uczniowi swoją akceptację, sprawią, że dziecko zaakceptuje i polubi siebie. Pomagają mu tym samym wzmocnić poczucie własnej wartości, ułatwiając w ten sposób jego wewnętrzny rozwój i przyspieszając przejście od stanu zależności do stanu niezależności oraz postępowanie przez ucznia w zgodzie z sobą samym (Gordon 1995).

Natomiast za komunikaty niewspierające uczniów można uznać zapisy: *Stanisław przeważnie prawidłowo zachowuje się w czasie wycieczek i wyjść poza teren szkoły czy Aleksander zna, ale nie zawsze respektuje normy i zasady zachowania obowiązujące w szkole, jak i poza nią*. Z fragmentów tych wynika, że nauczycielki już w pierwszym zdaniu oceny wyrażonej na szkolnym świadectwie zwracają uwagę na te aspekty zachowania, nad którymi uczniowie powinni nadal pracować: Aleksander nad respektowaniem norm i zasad zachowania, natomiast Stanisław nad zachowaniem w czasie wycieczek i wyjść poza teren szkoły. Powyższe oceny są oczywiście istotne i należy przekazać je zarówno uczniowi, jak i rodzicom, aczkolwiek zasada, aby przekazując ocenę czy informacje rozpoczynać od tych pozytywnych wydaje się być powszechnie znana. Podają ją autorzy podręczników dotyczących współpracy nauczycieli z uczniami i z rodzicami uczniów czy książek o doskonaleniu sztuki komunikowania się (zob. np.: Perry 2000; Nęcki 1996; Stewart 2008; McKay, Davis, Fanning 2007). Przede wszystkim znaleźć ją można w definicji oceny opisowej⁴. Zatem zaskakujące jest odnalezienie przykładów jej

4 Ocenę opisową definiuje się jako: „ustne lub pisemne poinformowanie o postępach ucznia; o tym, jak wykonał zadania, przy czym najpierw podkreślamy w niej to, co uczeń wykonał dobrze, a później wskazujemy niedociągnięcia i sposób ich poprawy” (Hanisz, Grzegorzewska 2005: 12).

niestosowania na świadectwach szkolnych uczniów edukacji wczesnoszkolnej. Warto pamiętać, że u tych uczniów, u których rozwijane jest pozytywne poczucie własnej wartości, można zaobserwować redukcję niepewności, a także zmniejszanie się poziomu lęku, co powoduje eliminowanie u nich skłonności do społecznie nagannych zachowań. Rozbudowana pewność siebie i uczniowska siła biorą się z tych działań, które zostają uwieńczone sukcesem i ocenione pozytywnie, a dodatkowe uznanie i akceptacja zwiększają tylko ten efekt (Portmann 2003).

Kolejnym przykładem nauczycielskiej praktyki formułowania opisu rozpoczynającego się tylko określeniem uczennica/uczeń z użyciem komunikatu niewspierającego jest zapis: *Uczennica nie zawsze wierzy we własne siły*. Tu zauważony przez nauczycielkę brak wiary we własne siły uczennicy oczywiście może być związany z lękami i niepewnością, a takie uczucia często nie pozwalają odkrywać własnych zasobów i wykorzystywać efektywnie swoich możliwości (Portmann 2003). Analiza przywołanego cytatu pozwala na stwierdzenie, że sama nauczycielka, która uczniowski brak wiary we własne siły wskazuje już w pierwszym zdaniu zapisanym na świadectwie szkolnym w rubryce ocena zachowania, nie ułatwia uczennicy budowanie wysokiego poczucia własnej wartości.

Tabela 2. Komunikaty wspierające uczniów zamieszczone w opisach ocen zachowania

Podkreślanie osobistych sukcesów, dokonań, osiągnięć uczennicy/ucznia	Reprezentuje klasę i szkołę w licznych konkursach, odnosząc sukcesy.
	Posiada umiejętności dyplomatyczne i umie załagodzić klasowe spory.
	Godnie reprezentował klasę i szkołę w konkursach szkolnych i międzyszkolnych.
	W trzeciej klasie aktywnie działał w samorządzie klasowym.
	Szanuje poglądy innych.

Zauważanie/docenianie uczniowskich postępów w zachowaniu	<i>Rozumie swoje błędy i dąży do poprawy.</i>
	<i>Stara się nawiązywać pozytywne kontakty z rówieśnikami, choć relacje z nimi bywają różne.</i>
	<i>Matylda poczyniła bardzo duże postępy. Jest koleżeńska i zaradna.</i>
	<i>Jej postawa jest godna naśladowania.</i>
	<i>Wykazuje dużą inicjatywę i samodzielność.</i>
	<i>Wyróżnia się pracowitością i obowiązkowością.</i>

Źródło: opracowanie własne.

Analiza materiału empirycznego pozwoliła na wyłonienie komunikatów wspierających uczniów, zamieszczanych w opisach ocen zachowania, i wskazanie dwóch typów nauczycielskich praktyk w tym obszarze, którymi są: podkreślanie osobistych sukcesów, dokonań, osiągnięć uczennicy/ucznia oraz zauważanie/docenianie uczniowskich postępów w zachowaniu. Obie wskazane nauczycielskie praktyki zostały zilustrowane przykładowymi cytatami w tabeli numer 2, które dokumentują nauczycielskie uznanie oraz wyrażanie pozytywnej reakcji na postępy w zachowaniu uczniów. Uczeń obdarzony autentycznym uznaniem ze strony nauczyciela będzie czuł się doceniony, a nie tylko oceniony. W rezultacie stosowanie takich praktyk może się przyczynić do budowania konstruktywnego dialogu nauczyciela z uczniem, ponieważ „nie ma nic ważniejszego niż odkrywanie w uczniu jego możliwości i zalet oraz pomaganie mu w ich uświadamianiu. Tworzy się wówczas klimat, który motywuje do rozwoju i nauki” (Lewandowska-Kidoń, Wosik-Kawała 2009: 22). Każdy uczeń potrzebuje uznania i akceptacji innych. Jest to niezwykle istotne w kontekście uczniowskiej świadomości swojej siły i wartości, a także własnych ograniczeń. Uczniowie pewni siebie są przekonani, że mogą wpłynąć na swoje otoczenie, a także potrafią aktywnie stanąć naprzeciw temu, co spotyka ich w codziennym życiu (Portmann 2003). Ponadto pewni siebie uczniowie „mają pozytywny obraz świata i wciąż są gotowi do nowych doświadczeń. Niepowodzenia i porażki traktują jako zwykłe nauczki, niepozbawiające ich

odwagi. Nie odbierają krytyki jako ataku na poczucie własnej wartości, lecz przyjmują ją” (Portmann 2003: 10).

Tabela 3. Komunikaty niewspierające uczniów zamieszczane w opisach ocen zachowania

Wymaganie od uczniów zdyscyplinowania	<i>Krystyna jest zdyscyplinowana na zajęciach.</i>
	<i>Jest mało zdyscyplinowany.</i>
	<i>Uczeń unika i nie stwarza sytuacji trudnych.</i>
	<i>W czasie zajęć nie przeszkadza innym.</i>
	<i>Panuje nad emocjami i nie stwarza sytuacji trudnych.</i>
Komunikaty mogące zaburzać budowanie uczniowskiego poczucia własnej wartości	<i>Nie jest lubiany przez rówieśników.</i>
	<i>Uczennicę cechuje brak pewności siebie i obawa przed popełnieniem błędów, co ogranicza postępy w nauce.</i>
	<i>Zosia jest bardzo wrażliwa i niepowodzenia szybko ją zniechęcają.</i>
	<i>Uczennica ma trudności z nawiązaniem kontaktów z rówieśnikami, ale czyni postępy.</i>
	<i>Uczeń ma problemy ze zgodną współpracą z rówieśnikami w zabawie i sytuacjach zadaniowych.</i>
	<i>Bardzo stresują ją wypowiedzi na forum klasy.</i>
	<i>Ma trudności z nauką wierszy na pamięć. Zwykle pracuje w zbyt wolnym tempie i zadania kończy w domu.</i>
	<i>Ma duże poczucie humoru i staje się coraz bardziej odważny, gdyż był bardzo nieśmiały.</i>
	<i>Uczennica ma trudności z opanowaniem wiadomości.</i>
	<i>Uczeń poczynił postępy w nauce, ale wciąż ma duży problem z opanowaniem wiadomości.</i>
	<i>Uczeń chętnie się uczy, ale często jest gadatliwy i przeszkadza innym w pracy.</i>

Źródło: opracowanie własne.

Cytaty, które zostały zaprezentowane w powyżej zamieszczonej tabeli 3, mogą być dowodem na stosowanie nauczycielskich praktyk dotyczących komunikatów niewspierających w formułowaniu ocen opisowych zachowania uczniów. Pierwszą praktyką jest wymaganie od uczniów zdyscyplinowania, natomiast druga to komunikaty mogące zaburzać budowanie poczucia własnej wartości uczniów.

Przywiązywanie szczególnej wagi do uczniowskiego zdyscyplinowania (np. *Krystyna jest zdyscyplinowana na zajęciach*) bądź docenianie faktu, że uczeń nie stwarza sytuacji trudnych czy nie przeszkadza innym (*Uczeń unika i nie stwarza sytuacji trudnych. W czasie zajęć nie przeszkadza innym*) świadczy o tym, że w szkole istotną rolę nadal odgrywa posłuszeństwo wobec nauczycieli, a od uczniów wymaga się określonego i ujednoliconego sposobu zachowania. Jasper Juul podkreśla, iż „warto sobie uświadomić [...], że dzieci, które wychowywano w posłuszeństwie, niezbyt dobrze radzą sobie w życiu, ponieważ nie nauczyły się brać odpowiedzialności za siebie. Umieją tylko wykonywać polecenia” (Juul 2014: 129). Tacy uczniowie dobrze się czują tylko w sytuacjach, w których to ktoś inny podejmuje za nich decyzje i bierze za nie odpowiedzialność. W związku z tym

[...] istotnym zadaniem wychowawczym szkoły powinno być kształtowanie u każdego ucznia pozytywnego obrazu własnej osoby. Jeśli na początku edukacji szkolnej zadbamy o rozwój poczucia własnej wartości dziecka, to w starszych klasach będzie ono umiało lepiej ocenić swoją pracę, swoje zachowanie i kontakty z innymi. Skutkiem pozytywnej samooceny w życiu dorosłym jest umiejętność akceptacji swoich niedoskonałości i niedomagań (Lewandowska-Kidoń, Wosik-Kawała 2009: 10).

Dokonując analizy materiału badawczego, autorka zidentyfikowała również zapisy świadczące o zawartych w ocenach komunikatach, które mogą zaburzać budowanie poczucia własnej wartości u uczniów. W analizowanych ocenach pojawił się między innymi zapis: *Nie jest lubiany przez rówieśników*. Jak wskazuje Jarosław Kordziński, uczniowie którzy doświadczają oceniania skupionego na negatywach doznają frustracji, izolują się od rówieśników, zamykają się, budują w sobie przekonanie, że są nieważni i niepotrzebni. Niejednokrotnie takie postrzeganie siebie negatywnie wpływa na poczucie bezpieczeństwa uczniów, co następnie może skutkować przyjmowaniem agresywnych postaw. Tego rodzaju nauczycielskie praktyki mogą się przyczynić do niskiej samooceny ucznia, a ta z kolei oddziałuje

demobilizująco na wszelkie podejmowane przez niego działania. Wytykanie błędów przez najważniejsze osoby w życiu dziecka, do których należą również nauczyciele, utrudnia dostrzeżenie własnej wartości oraz budzi nieufność do pojawiających się pozytywnych opinii i ocen. Niestety w polskim szkolnictwie przez dłuższy czas ocenianie było skierowane przede wszystkim na zauważanie i podkreślanie braków oraz porażek (Kordziński 2016).

Innymi przykładami na stosowanie przez nauczycielki praktyk, które mogą zaburzać budowanie poczucia własnej wartości u uczniów, są następujące oceny: *Uczennicę cechuje brak pewności siebie i obawa przed popełnieniem błędów, co ogranicza postępy w nauce. Uczeń chętnie się uczy, ale często jest gadatliwy i przeszkadza innym w pracy. Uczennica ma trudności z nawiązaniem kontaktów z rówieśnikami, ale czyni postępy. Uczeń ma problemy ze zgodną współpracą z rówieśnikami w zabawie i sytuacjach zadaniowych.* Z tych zapisów zamieszczonych na świadectwie szkolnym uczniowie dowiadują się, że cechuje ich brak pewności siebie, są gadatliwi, mają trudności z nawiązywaniem kontaktów czy zgodną współpracą. Teresa Lewandowska-Kidon i Danuta Wosik-Kawała podkreślają, że niewłaściwe oddziaływania ze strony nauczycieli mogą spowodować zaburzenia w kształtowaniu się poczucia własnej wartości ucznia. Autorki wskazują, że

[...] pierwszymi objawami zaburzeń mogą być: nieśmiałość, nieufność, lęk przed ekspozycją społeczną, brak wiary we własne możliwości, nieumiejętność upominania się o własne potrzeby i prawa, niepodejmowanie różnych aktywności społecznych, wycofywanie się z życia grupy, nieumiejętność wyrażania własnych uczuć i radzenia sobie z trudnymi emocjami. W konsekwencji dziecko może się stać nieakceptowane społecznie. [...] Dlatego dzieci o niskim poczuciu własnej wartości, mimo posiadanych zdolności intelektualnych, często osiągają wyniki znacznie poniżej swoich możliwości (Lewandowska-Kidon, Wosik-Kawała 2009: 9).

Warto podkreślić, że zmiany, jakie zachodzą w rozwoju poczucia własnej wartości uczniów bądź też potencjalne problemy w tym zakresie, zależą przede wszystkim od wsparcia ze strony nauczycieli oraz grupy rówieśniczej, ponieważ dziecko w młodszym wieku szkolnym wysokie bądź niskie poczucie własnej wartości buduje głównie na podstawie opinii innych osób.

Na zakończenie

Analiza zgromadzonego materiału badawczego pozwoliła na udzielenie odpowiedzi na pytanie badawcze, a w konsekwencji wyłonienie nauczycielskich praktyk dotyczących formułowania komunikatów wspierających rozwój poczucia własnej wartości u uczniów w edukacji wczesnoszkolnej. Do praktyk tych zostały zaklasyfikowane: formułowanie pozytywnego komunikatu skierowanego do ucznia już w pierwszym zdaniu oceny opisowej zachowania, podkreślanie osobistych sukcesów, dokonań, osiągnięć uczennicy/ucznia oraz zauważanie/docenianie uczniowskich postępów w zachowaniu. Autorka dostrzegła także praktyki dotyczące formułowania komunikatów niewspierających, które charakteryzują się wymaganiem od uczniów zdyscyplinowania, a także formułowaniem komunikatów mogących zaburzać budowanie uczniowskiego poczucia własnej wartości.

Refleksja nad wyłoniionymi nauczycielskimi praktykami dotyczącymi formułowania komunikatów niewspierających w budowaniu uczniowskiego poczucia własnej wartości, a także nad trudnościami związanymi z redagowaniem opisów oceniania zachowania uczniów, stały się podstawą do sformułowania rekomendacji, które mogą stanowić inspirację dla nauczycieli, jak i dla badaczy problematyki podejmowanej w niniejszym artykule.

Szczególnie istotne jest, zdaniem autorki, aby nauczyciele przygotowujący opisy oceny zachowania uczniów przed ich zredagowaniem sięgnęli do rozporządzeń ministerialnych, podstawy programowej, a także wewnętrznych dokumentów danej placówki i przeanalizowali obszary, które powinny być brane pod uwagę przy wystawianiu oceny zachowania.

Na podstawie analizy materiału empirycznego można uznać, że ważne jest systematyczne ocenianie zachowania ucznia w ciągu całego roku szkolnego, a także sporządzanie notatek dotyczących uczniowskich postępów, sukcesów i szczególnych osiągnięć, na co uwagę zwracają choćby opracowania Anny Brzezińskiej i Elżbiety Misiorny czy Bogusławy Doroty Gołębniak (zob. np.: Brzezińska, Misiorna 1998; Gołębniak 2004). Zebrane dane będą doskonałym materiałem, na podstawie którego nauczyciel będzie mógł przygotować

końcoworoczną, indywidualną, opisową ocenę zachowania każdego ucznia w klasie.

Ważne jest też także, aby opis oceny zachowania ucznia na świecie szkolnym nauczyciele rozpoczynali od imienia ocenianego dziecka. Jeśli jednak nauczyciel wybierze zwrot uczennica/uczeń, istotne jest, aby stosował ten zwrot konsekwentnie dla wszystkich dzieci w klasie.

Szczególne znaczenie w pracy nauczyciela powinna odgrywać empatia. Nauczyciel empatyczny potrafi zaobserwować stan emocjonalny uczniów, a także wykazać zrozumienie, oraz – co jeszcze ważniejsze – okazać emocjonalne wsparcie w procesie budowania poczucia własnej wartości u dzieci. Jest to szczególnie ważne w trakcie sporządzania opisowych ocen zachowania uczniów w edukacji wczesnoszkolnej. Postawa nauczyciela wobec uczniów ma znaczący wpływ na rozwijanie się

[...] świadomości posiadanych właściwości i możliwości dzieci i młodzieży. Pozytywna postawa przejawiająca się poprzez okazywanie uczniom zainteresowania, szacunku, akceptacji, tworzenie poczucia bezpieczeństwa, stawianie realistycznych wymagań, bazowanie na pozytywnych cechach i zachowaniach ucznia tworzy warunki ułatwiające budowanie pozytywnego poczucia własnej wartości ucznia. [...] Natomiast negatywna postawa nauczyciela przejawia się w przedmiotowym traktowaniu ucznia, w chęci poniżenia go, ośmieszenia i upokorzenia. Takie podejście do ucznia niewątpliwie zaburza jego równowagę emocjonalną i może wpływać na niskie poczucie własnej wartości (Zubrzycka-Maciąg, Wośnik-Kawała 2015: 109–110).

Autorka przedłożonego artykułu ma świadomość, że zaprezentowane wyniki badań oraz przedstawione rekomendacje dotyczące przygotowania i formułowania opisowych ocen zachowania uczniów nie wyczerpują tematu i nie są listą zamkniętą, a tym samym pozostawiają szerokie pole do prowadzenia dalszych analiz.

Bibliografia

- Brzezińska A., Misiorna E. (1998). *Ocena opisowa w edukacji wczesnoszkolnej*, Poznań: Wojewódzki Ośrodek Metodyczny.
- Colman A.M. (2009). *Słownik psychologii*, przeł. A. Cichowicz, M. Guzowska-Dąbrowska, P. Nowak, H. Turczyn-Zalewska, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.

- Encyklopedia pedagogiczna XXI wieku* (2003–2008). red. T. Pilch, t. 1–7, Warszawa: Wydawnictwo Akademickie „Żak”.
- Gołębiak B.D. (2002). *Uczenie metodą projektów*, Warszawa: Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne.
- Gołębiak B.D. (2004). *Egzaminy i ocenianie szkolne*, [w]: Z. Kwieciński, B. Śliwerski (red.), *Pedagogika. Podręcznik akademicki*, t. 2, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, s. 206–233.
- Hanis J., Grzegorzewska E. (2005). *Ocena opisowa rozwoju ucznia. Ćwiczenia wspomagające i sprawdziany* (Kształcenie zintegrowane w klasach 1–3), Warszawa: Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne.
- Gordon T. (1995). *Wychowanie bez porażek w szkole*, Warszawa: Instytut Wydawniczy Pax.
- Juul J. (2014). *Kryzys szkoły. Co możemy zrobić dla uczniów, nauczycieli i rodziców?*, przeł. D. Syska, Podkowa Leśna: Wydawnictwo MiND.
- Kamińska J. (2000). *Ocenianie osiągnięć uczniów w edukacji wczesnoszkolnej*, Gdańsk: Wydawnictwo Harmonia.
- Karapuda J.M. (2023). *Nauczycielskie praktyki oceniania zachowania uczniów w edukacji wczesnoszkolnej*, Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”.
- Kordziński J. (2016). *Szkola dialogu, czyli o narzędziach w pracy nauczyciela opartych na aktywnej komunikacji z uczniem*, Warszawa: Wolters Kluwer.
- Kozielecki J. (1981). *Psychologiczna teoria samowiedzy*, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Lewandowska-Kidoń T., Wosik-Kawala D. (2009). *Rozwijanie poczucia własnej wartości u dzieci w młodszym wieku szkolnym*, Kraków: Oficyna Wydawnicza: „Impuls”.
- McKay M., Davis M., Fanning P. (2007). *Sztuka skutecznego porozumiewania się*, przeł. A. Błaż, Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne.
- Nęcki Z. (1996). *Komunikacja międzyludzka*, Kraków: Wydawnictwo Profesjonalnej Szkoły Biznesu.
- Niemierko B. (2007). *Kształcenie szkolne. Podręcznik skutecznej dydaktyki*, Warszawa: Wydawnictwa Akademickie i Profesjonalne.
- Obwieszczenie Marszałka Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 14 września 2022 r. w sprawie ogłoszenia jednolitego tekstu ustawy o systemie oświaty (2022). Dz.U. 2022, poz. 2230.
- Peräkylä A. (2009). *Analiza rozmów i tekstów*, teksty tł. z ang. przez wielu autorów, [w]: N.K. Denzin, Y.S. Lincoln (red.), *Metody badań jakościowych*, t. 2, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, s. 325–350.
- Rau K., Chodoń I. (1999). *Ocenianie opisowe a rozwój dziecka*, Poznań: Wydawnictwo G&P.
- Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 22 lutego 2019 r. w sprawie oceniania, klasyfikowania i promowania uczniów i słuchaczy w szkołach publicznych (2019). Dz.U. 2019, poz. 373.
- Perry R. (2000). *Teoria i praktyka. Proces starwania się nauczycielem*, przeł. B. Mazur, Warszawa: Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne.

- Pisarek W. (2004). *Słowa między ludźmi*, Warszawa: Wydawnictwo Trio.
- Portmann R. (2003). *Gry i zabawy kształtujące pewność siebie*, przeł. R. Malcher, Kielce: Wydawnictwo Jedność.
- Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 14 lutego 2017 r. w sprawie podstawy programowej wychowania przedszkolnego oraz podstawy programowej kształcenia ogólnego dla szkoły podstawowej, w tym dla uczniów z niepełnosprawnością intelektualną w stopniu umiarkowanym lub znacznym, kształcenia ogólnego dla branżowej szkoły I stopnia, kształcenia ogólnego dla szkoły specjalnej przysposabiającej do pracy oraz kształcenia ogólnego dla szkoły policealnej. (Dz.U. 2017, poz. 356), <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU20170000356/O/D20170356.pdf> [dostęp: 13.08.2024].
- Stewart J. (2008). *Mosty zamiast murów. Podręcznik komunikacji interpersonalnej*, przeł. J. Suchecki, P. Kostyło, J. Kowalczevska, J. Rączaszek, A. Kochańska, J. Doktor, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Szczepaniak K. (2012). *Zastosowanie analizy treści w badaniach artykułów prasowych – refleksje metodologiczne*, „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Sociologica”, t. 42, s. 83–112.
- Urbaniak-Zajac D., Kos E. (2013). *Badania jakościowe w pedagogice*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Zubrzycka-Maciąg T., Wosik-Kawala D. (2015). *Wychowanie w szkole. Wskazówki dla nauczycieli*, Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
- Żytko M. (2002). *Kilka uwag o praktyce kształcenia zintegrowanego*, [w]: M. Żytko (red.), *Kształcenie zintegrowane. Problemy teorii i praktyki*, Warszawa: Wydawnictwo Akademickie „Żak”, s. 30–36.
- Żytko M., (2003). *Ocenianie opisowe*, [w:] *Encyklopedia pedagogiczna XXI wieku*, red. T. Pilch, t. 3: M–O, Warszawa: Wydawnictwo Akademickie „Żak”, s. 728–733.

ADRES DO KORESPONDENCJI:

Dr Julia Karapuda
 Uniwersytet Szczeciński
 Instytut Pedagogiki
 e-mail: julia.karapuda@usz.edu.pl